

طرح نامه فقه سیاسی

تاریخ دریافت: ۸۲/۱۱/۲۹

تاریخ تأیید: ۸۲/۱۲/۶

دکتر نجف لکزایی *

در طرح نامه حاضر سعی شده است محورهایی که نشان دهنده گستره و قلمرو فقه سیاسی است بر شمرده شوند. جایگاه فقه سیاسی در منظومه و مجموعه دانش‌های سیاسی، مبادی، مبانی و منابع فقه سیاسی، تاریخ فقه سیاسی، روش‌شناسی فقه سیاسی، چالش‌های فقه سیاسی، وضعیت کنونی فقه سیاسی، مکاتب و ادوار فقه سیاسی، مسائل فقه سیاسی، جامعه‌شناسی فقه سیاسی، موانع و الزامات گسترش فقه سیاسی و بایسته‌های پژوهشی در این حوزه به عنوان مهم‌ترین محورهای شایسته طرح در درس فقه سیاسی پیشنهاد شده است.

طرح نامه فقه سیاسی

واژه‌های کلیدی: فقه سیاسی، مسائل فقه سیاسی، مکاتب فقه سیاسی، ادوار فقه سیاسی، جامعه‌شناسی فقه سیاسی، روش‌شناسی فقه سیاسی.

مقدمه

یکی از دروسی که در مقطع کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی تدریس می‌شود درسی با عنوان فقه سیاسی است. آنچه در این جا آمده، محورهایی است که طی چندین نوبت تدریس این درس، به نظر رسید که می‌تواند عناوین تدریس و کنفرانس در کلاس، پژوهش دانشجویی و یا به عنوان موضوع رساله کارشناسی ارشد مورد استفاده قرار گیرد. گستره مباحث فقه سیاسی، که در این جا فقط به

مختصری از آنها اشاره شده است، ضرورت تأسیس گرایش فقه سیاسی در دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه را بیش از پیش به خاطر می‌آورد؛^۱ اگر فقه سیاسی به عنوان مبنای نظم عمومی و رفتارهای سیاسی نظام جمهوری اسلامی ایران در روابط داخلی و خارجی تعریف شود، تأسیس یک رشته مستقل نیز در این زمینه کم خواهد بود.

۱. معرفی درس و اهداف آن

درس فقه سیاسی نیز مانند سایر دروس از اهداف شناختی و رفتاری برخوردار است. این اهداف لازم است به دو صورت کلی و جزئی و نیز به تفکیک اهداف شناختی و رفتاری و کاربردی بر شمرده شود. برای پرهیز از تطویل در این جا فقط به ذکر اهداف کلی اکتفا می‌شود:

- ۱-۱. آشنایی با فقه سیاسی به عنوان دانش تعیین کننده رفتارهای سیاسی مردم مسلمان ایران و جهان اسلام پس از تشریف آنها به دین مبین اسلام تا کنون؛
- ۲-۱. آشنایی با تاریخ تطور فقه سیاسی شیعه و اهل سنت؛
- ۳-۱. آشنایی با چگونگی مواجهه فقهای مسلمان با «حوادث واقعه» و مسائل نو پدید؛
- ۴-۱. آشنایی با وضعیت کنونی فقه سیاسی و چالش‌های پیش روی آن؛
- ۵-۱. آشنایی با مکاتب فقه سیاسی؛
- ۶-۱. آشنایی با مفاهیم، مباحث و مسائل مهم فقه سیاسی از قبیل ولایت فقیه؛
- ۷-۱. آشنایی با یکی از دانش‌های سیاسی بومی و اسلامی و جایگاه آن در نسبت با سایر دانش‌ها.

۲. مفاهیم و چارچوب نظری

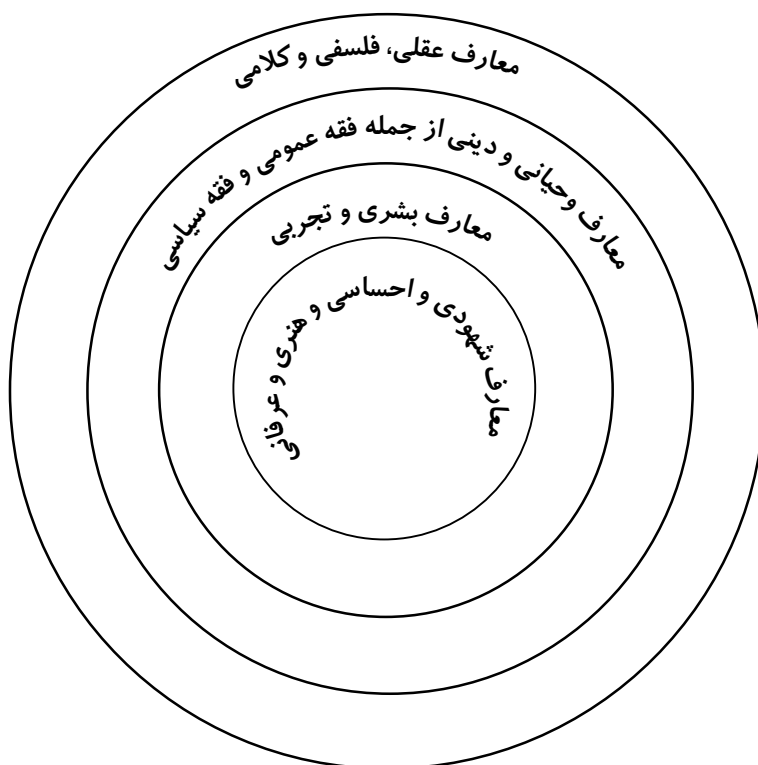
۲-۱. مفاهیم

- چیستی فقه
 - چیستی سیاست (مکتب هدایت و مکتب قدرت)
 - فقه سیاسی؛ بینش یا دانش؟ یا هر دو؟
- ۲-۲. جایگاه فقه سیاسی در میان معارف سیاسی دینی، از قبیل فلسفه سیاسی، کلام سیاسی، اخلاق مدنی، حقوق و... (فلسفه سیاسی: تعیین ضرورت‌ها؛ فقه سیاسی: تعیین حدود؛ عرف سیاسی و علم سیاست: تعیین شکل)

مطلب مذکور در نمودارهای ذیل قابل نمایش است:

نوع معرفت	معرفت عقلایی و فلسفی و کلامی	معرفت وحیانی و دینی از جمله فقه عمومی و فقه سیاسی	معرفت علمی و تجربی و عرفی	معرفت شهودی و عرفانی
کارکرد	تعیین ضرورت‌ها، از جمله ضرورت نیاز به معارف وحیانی و طراحی نظام سیاسی مطلوب و مبانی نظام‌های سیاسی	تعیین حدود رفتار و کیفیت رابطه انسان و خدا و تعیین جهت‌گیری‌های زندگی فرد و جامعه	تعیین شکل و شیوه انجام رفتارهای غیرعبادی، و حوزه اقتصاد، سیاست و اجتماع متناسب با پیشرفت‌های علمی و مقتضیات	حوزه هنر و زیبایی و احساسات و علایق فردی

طرح نامه فقه سیاسی

نکته قابل یادآوری درباره لایه‌های معرفتی این است که وجود تعارض، به طور منطقی، در درون هر لایه ممکن است، اما تصور تعارض میان دو لایه معرفتی، با توجه به این که هر کدام به پرسش‌های خاص خود پاسخ می‌دهند متصور نیست؛ مگر این که لایه معرفتی مورد بحث دامنه شمول مدعیات خود را آنقدر گسترش دهد که مدعیات لایه‌های معرفتی دیگر را نیز شامل شود؛ برای مثال هر عالم دینی از یک نظام فلسفی و کلامی و تجربی و شهودی، آگاهانه یا ناآگاهانه برخوردار است و بنابراین فرض، تعارض فقه و فلسفه یا فقه و عرفان و یا علم و دین منطقیاً فرض درستی نیست، اما فرض تعارض در میان فقه فقها و مکاتب فقهی مختلف یا فلسفه فیلسوفان و مکاتب فلسفی مختلف یا عرفان عارفان و مکاتب عرفانی مختلف و یا معرفت‌های تجربی متصور است؛ چنان که مثلاً در حوزه فلسفه، سه مکتب فلسفی مشاء، اشراق و حکمت متعالیه را در جهان اسلام داریم یا مکاتب کلامی مختلف و یا در حوزه فقه، مکاتب فقهی متفاوت را داریم.

۳-۲. موضوع فقه سیاسی (تعیین حدود الهی در حوزه‌های رفتاری مختلف زندگی سیاسی)

- روابط شهروندان با یکدیگر

- روابط شهروندان با دولت

- روابط دولت‌ها با یکدیگر

۴-۲. هدف و غایت فقه سیاسی (کاربردهای فقه سیاسی)

۵-۲. معرفی و بررسی متون و آثار مهم در حوزه فقه سیاسی

۶-۲. گفتمان‌ها و پارادایم‌ها در حوزه فقه سیاسی

- گفتمان تقیه (مثال: علی بن یقین)

- گفتمان تغلب (مثال: فضل‌الله بن روزبهان خنجی)

- گفتمان اصلاح (مثال: محقق سبزواری و نائینی)

- گفتمان انقلاب (مثال: امام خمینی)

- نسبت گفتمان‌های مذکور با گفتمان آرمانی (دولت نبوی، علوی و مهدوی)

- ادله ضرورت اجتهاد در تعیین گفتمان سیاسی مناسب برای هر زمان و مکان

کلی بودن مدارک و ادله احکام

فاصله زمانی با دوران ارائه منابع اسلامی

مسائل نوظهور و...

۳. مبادی، مبانی و منابع فقه سیاسی

۱-۳. مبادی و مبانی معرفت شناختی و روش شناختی^۲ (منابع تولید دانش و روش‌ها و

ابزارهای تولید دانش)؛ شامل عقل، وحی (اعم از قرآن و احادیث)، شهود و تجربه.

در این قسمت به تأثیر دیدگاه‌های معرفت شناختی و روش شناختی در فقه سیاسی به طور مختصر اشاره می‌شود. در این جا برای مثال به یک مورد پرداخته‌ایم و آن، نتیجه تراجم اخباری‌ها و اصولی‌ها در قرن یازده، دوازده و سیزده است:

۱. خروج تدریجی مسائلی از علم اصول که اهل سنت در علم اصول داخل کرده بودند و در

استنباط شیعه تأثیر نداشت مانند قیاس، استحسان، مصالح مرسله و سد و فتح ذرایع؛

۲. وارد کردن تدریجی مسائلی در علم اصول که مورد اختلاف اصولی‌ها و اخباری‌ها بود از قبیل

حجیت قطع حاصل از مقدمات عقلیه، تقدم دلیل عقلی قطعی بر دلیل نقلی، حجیت ظهور کتاب و جریان اصل برائت در شبهات حکمیه شرعیه.^۳

۲-۳. مبادی و مبانی هستی‌شناختی؛ شامل مبدأ (جهان آفرین)، جهان آفرینش و سرانجام

هستی.

۳-۳. مبادی و مبانی انسان‌شناختی (جبر و اختیار، کمال‌طلبی، اصالت فرد یا جمع،

عقل‌گرایی یا شهوت‌گرایی و....)

۴-۳. مبادی و مبانی اخلاقی (مبارزه با موانع درونی و بیرونی کمال‌طلبی)

۵-۳. مبادی و مبانی جامعه‌شناختی و روان‌شناختی

۶-۳. مبادی و مبانی کلامی

- گروه‌های مختلف کلامی از قبیل اشاعره، معتزله، شیعه، مرجئه و... برای مثال به مباحث یکی

از این گروه‌ها اشاره می‌شود:

اشاعره

الف) ویژگی‌ها؛ از قبیل تقدم نقل بر عقل، فعل انسان و مسأله کسب (= جبر و مشروعیّت)، عدالت

صحابه و تصویب در اجتهاد.

در دیدگاه سیاسی اشاعره، به تدریج شرایط قریشی بودن، علم و عدالت از حاکم حذف شد. نیز

عناصر شورا، امر به معروف، اتکا به نفس فردی و صراحت لهجه در نقد و نصیحت حاکمان به حاشیه

رانده شد. حتی بیعت یک نفر نیز باعث انتخاب حاکم می‌توانست بشود؛ به این ترتیب حتی از این

عناصر نیز قرائت تغلّبی صورت گرفت.

(۲۶۰ - ۳۲۴هـ)، ابوالحسن ماوردی شافعی (۳۶۴ - ۴۵۰هـ)، ابن فراء حنبلی (مرگ ۴۵۸هـ)، خواجه نظام الملک طوسی (۴۰۸ - ۴۸۵هـ)، غزالی (نفی شرط علم) (۴۵۰ - ۵۰۵هـ)، ابن تیمیه (۶۶۱ - ۷۲۸هـ)، ابن جماعه (۶۳۹ - ۷۳۳هـ)، ابن خلدون (نفی شرط قریشی بودن حاکم به دلیل زوال عصبیت قریشی) - (۷۳۲ - ۸۰۸هـ) و ابن ازرق (نفی شرط عدالت).

ماهیت خلافت در جهان اهل سنت فارغ از سه اصل تقدیس حاصل از نصب الهی، اصل صلاحیت‌های شخصی مبتنی بر عصمت و عدالت و اصل اقبال عامه ناشی از بیعت مختار مردم است.

- مباحث فلسفه دین (و انتظار از دین)

۷-۳. مبادی و مبانی اصول فقهی؛ مثل اصالة الاحتیاط و اصالة الإباحه، عقل‌گرایی و نقل‌گرایی، اجتهاد و تقلید، اصالة التکلیف و اصالة البرائة و تصویب و تخطئه.

- نگاهی به دسته‌بندی باب‌های فقهی و جایگاه فقه سیاسی

۱. احکام عبادی: نماز، روزه، حج، عمره و اعتکاف

۲. احکام اقتصادی

- اموال عمومی و دولتی: انفال، خمس، زکات و مالیات‌ها

- اسباب شرعی تملک و تعمیر و حفاظت ثروت، مانند حیازت، احیای موات، صید و ذباحت، ارث،

ضمانات، وقف، هبه، صدقه، نذر، کفاره، حفاظت اموال جامعه (حجر)

- بازرگانی و سایر قراردادهای اقتصادی، بیع، تجارت، شرکت، مضاربه، مزارعه، مساقات، اجاره،

شفعه، جعاله، صلح، رهن، قرض، بیمه و سرقفلی

۳. احکام مربوط به آداب شخصی و اجتماعی: نکاح، طلاق، خلع، مبارات، ظهار، لعان، ایلاء، عبید

و اماء، وصیت، احکام اموات و دیعه، عاریه، ایماره و لقطه

۴. احکام قضایی و جزایی: قضا و شهادات، اقرار، غضب، حدود، دیات، قصاص و منازعات

۵. احکام سیاسی: ولایت فقیه، جنگ و صلح، سبق و رمایه، امر به معروف و نهی از منکر، حقوق

اقلیت‌ها و روابط بین الملل

۷-۲. منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی^۴؛ از قبیل قرآن، سنت، اجماع، عقل، قیاس،

استحسان، مصالح مرسله، استصلاح، مذهب صحابه، سد ذرایع و فتح ذرایع، شریعت سلف، عرف و

عادت، سیره عملی اهل مدینه، استدلال، استلزام، استصحاب و برائت.

۴. تاریخ فقه سیاسی

۱-۴. تاریخ اندیشه سیاسی فقها

الف) تاریخ اندیشه سیاسی فقهای شیعه؛ از قبیل اندیشه سیاسی شیخ مفید، سید مرتضی، ابوالصلاح حلبی، شیخ طوسی، طبرسی، ابن ادریس، محقق حلی، علامه حلی، محقق کرکی، شهید ثانی، محقق اردبیلی، محقق سبزواری، فیض کاشانی، محمدامین استرآبادی، علی نقی کمره‌ای، علامه مجلسی، شیخ حر عاملی، سید نعمت الله جزایری، فاضل هندی، وحید بهبهانی، ملامهدی نراقی، میرزای قمی، ملا احمد نراقی، صاحب جواهر شیخ محمد حسن نجفی، میرزای شیرازی، نجم‌آبادی، آخوند خراسانی، محمد حسین نائینی، امام خمینی، سید محمد باقر صدر، محمد مهدی شمس الدین، سید محمد حسین فضل الله، سید کاظم حائری، و... .

ب) تاریخ اندیشه سیاسی فقهای اهل سنت؛ از قبیل اندیشه سیاسی ابوحنیفه، مالک بن انس، محمد بن ادریس شافعی، احمد بن حنبل، ماوردی، غزالی، ابن تیمیه، فضل الله بن روزبهان خنجی، محمد بن عبدالوهاب، طهطاوی، عبده، رشید رضا، مصطفی عبدالرازق، شلتوت، و... .

۲-۴. ادوار فقه سیاسی

ادوار فقه سیاسی شیعه بر اساس دوره‌های فقه عمومی

الف: دیدگاه اول

- عصر تفسیر و تبیین (عصر ائمه)
- عصر محدثان (کلینی و صدوق)
- عصر آغاز اجتهاد (شیخ مفید و سید مرتضی)
- عصر کمال اجتهاد (شیخ طوسی)
- عصر تقلید
- عصر نهضت مجدد مجتهدان
- عصر پیدایش مذهب اخباریان
- عصر جدید استنباط
- عصر حاضر

ب: دیدگاه دوم

- عصر پیدایش مبادی اجتهاد (اجتهاد از راه منابع معتبر شرعی یا اجتهاد به رأی؟)
- عصر تمهید و زمینه‌سازی به کارگیری اجتهاد
- عصر تدوین قواعد اصولی و عناصر مشترک اجتهادی (تأسیس علم اصول فقه)

- عصر بکارگیری عناصر مشترک اجتهاد در منابع (شیخ طوسی)
- عصر گسترش استدلال در مسائل اجتهادی (ابن ادریس)
- عصر تکامل اجتهاد (وحید بهبهانی)
- عصر ژرف اندیشی در اباحت اجتهادی (شیخ انصاری)
- عصر کلیت کاربرد اجتهاد با شیوه نوین آن (امام خمینی)
- ادوار فقه سیاسی اهل سنت بر اساس فقه عمومی
- عصر صحابه
- عصر تابعین
- عصر پیشوایان مذهب
- دوره توقف اجتهاد و گزینش مذاهب
- عصر تقلید محض
- عصر حاضر
- ادوار فقه سیاسی اسلام بر اساس تحولات دولت و حکومت
- الف: در جهان اسلام
- عصر دولت نبوی
- عصر خلفای نخستین (و امام علی علیه السلام)
- عصر دولت اموی
- عصر دولت عباسی (و آل بویه)
- عصر ایلخانان
- عصر صفویه و عثمانی‌ها
- دوره جدید و تأثیر پذیری از مدرنیسم
- ب: در ایران
- عصر ظهور معصوم
- از آغاز عصر غیبت تا شروع دوران صفویه
- عصر صفویه
- از پایان صفویه تا ابتدای قاجاریه
- از ابتدای عصر قاجاریه تا دوران مشروطه
- عصر مشروطه

- از عصر پهلوی تا شکل‌گیری مقدمات انقلاب اسلامی

- از شکل‌گیری مقدمات تا پیروزی انقلاب اسلامی

۳-۴. مکاتب فقه سیاسی

مکاتب فقه سیاسی شیعه؛ مثل مکاتب اصولی‌ها (مکتب نجف، مکتب سامرا، مکتب قم) و اخباری‌ها و سایر مکاتب و سایر شیعیان.

مکاتب فقه سیاسی اهل سنت؛ مثل حنفی، مالکی، شافعی، حنبلی و مکاتب معاصر و جدید (وها بیت، اخوان المسلمین و...)

۵. مسائل و مباحث فقه سیاسی

۱-۵. مسائل و مباحث مربوط به نظام سیاسی

ضرورت نظام سیاسی

خاستگاه نظام سیاسی

- انتصاب

- انتخاب

- وکالت

- انتصاب و انتخاب

اهداف نظام سیاسی

ساختار نظام سیاسی

عناصر نظام سیاسی

- رهبری (ولایت فقیه)

- مردم

- نخبگان

- و....

انواع نظام سیاسی

- عادل

- جائر (جائر کافر، جائر مخالف و جائر مؤمن)

.....

نظریه‌های دولت در فقه سیاسی شیعه (نقد و بررسی)؛ از قبیل نظریه سلطنت مشروع، نظریه ولایت انتصابی عامه فقیهان، نظریه ولایت انتصابی مطلقه فقیهان، نظریه ولایت انتصابی شورای مراجع تقلید، نظریه حسب، نظریه دولت مشروطه، خلافت مردم با نظارت مرجعیت، نظریه ولایت انتخابی مقیده فقیه، نظریه ولایت انتخابی اسلامی، نظریه حکومت دموکراتیک دینی، نظریه وکالت، نظریه ولایت امت و

اشکال نظام سیاسی

مفاهیم اساسی نظام سیاسی؛ از قبیل شورا، بیعت، مصلحت، احکام حکومتی، حسب، دانش (حکمت و فقاقت)، قدرت، مشروعیت، حاکمیت، حریت، امامت، ولایت، اصالت، سلطنت، قضاوت، استیلا، تقلب، شوکت، عدالت، نصب، انتخاب، حق، تکلیف، مردم، نظارت، سلطان، سلطان عادل، سلطان جائز، سلطان کافر، و... .

۲-۵. مسائل مربوط به سیاست داخلی؛ از قبیل امور حسبیه، حقوق (و وظایف) دولت بر مردم، حقوق (و وظایف) مردم بر دولت، نقش مردم در حکومت اسلامی، کتب ضاله، ارتداد، خروج و مجاربه (حق طغیان علیه حکومت)، همکاری با نظام جور، رابطه، انفال و مباحات عامه، اراضی خراجیه، جزیه و مالیات، حقوق اقلیت‌ها، آزادی، کنترل قدرت و... .

۳-۵. مسائل مربوط به سیاست خارجی

اهداف سیاست خارجی دولت اسلامی

اهداف ملی

اهداف فراملی

- ابلاغ رسالت و دعوت اسلامی

- دفاع از سرزمین‌ها و منافع مسلمانان

- اتحاد ملل و دول مسلمان

- دفاع از مستضعفان

- و....

روش‌ها و تاکتیک‌های سیاست خارجی دولت اسلامی

دعوت و گفت‌وگو، جهاد، تقیه، تولی، استجاره و امان، مصونیت دیپلماتیک، دفاع از مستضعفان، حضور در مجامع بین‌المللی، تألیف قلوب و... .

۶. اصول و قواعد فقه سیاسی

۱. اصل تکلیف
۲. اصل مصلحت
۳. اصل حفظ نظام
۴. اصل دعوت و گسترش اسلام (نحل، آیه ۱۲۵)
۵. اصل نفی سبیل؛ «و لن يجعل الله للكافرين على المؤمنين سبيلاً» - (نساء، آیه ۱۴۱)
۶. اصل تقدیم اهم بر مهم
۷. اصل عمل به قدر مقدور؛ قاعده «الميسور لا يسقط بالمعسور»
۸. اصل عدالت (نساء، آیه ۱۳۵)
۹. اصل ضرورت حکومت؛ نفی آنارشيسم «لا بد للناس من أمير برّ أو فاجر»
۱۰. اصل ولایت الهی
۱۱. اصل تدریج
۱۲. اصل در نظر گرفتن مقتضیات زمان و مکان
۱۳. قاعده لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام (محمد بن یعقوب الكلینی، کافی، ج ۵، ص ۲۹۲)
۱۴. قاعده مقابله به مثل (بقره، آیه ۱۹۴)
۱۵. المعروف عرفاً كالمشروط شرطاً
۱۶. الممتنع عادة كالممتنع حقيقة
۱۷. تبعیة العمل للنیة
۱۸. قاعده تبعیت احكام از مصالح و مفسد
۱۹. وفای به عهد «وافوا بالعقود» - (مائده، آیه ۱) و «المؤمنون عند شروطهم»
۲۰. قاعده حرمت کمک بر گناه؛ «و لاتعاونوا على الاثم و العدوان»
۲۱. اصل عدم ولایت افراد بر یکدیگر (سوره كهف، آیه ۲۶)
۲۲. قاعده رجوع جاهل به عالم؛ «فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» - (انبیاء، آیه ۷).
۲۳. قاعده الاسلام یجب ما قبله؛ با قبول اسلام جرایم مربوط به حق الله عفو می شود. (محمد حسن نجفی، جواهر الکلام، ج ۱۵، ص ۶۲).
۲۴. قاعده ضرورت؛ «الضرورات تبيح المحظورات»
۲۵. قاعده نفی عسر و حرج؛ «ما جعل عليكم في الدين من حرج» - (حج، آیه ۷۸)
۲۶. ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع (نهج البلاغه، خطبه ۱)
۲۷. قاعده القرعة فی کل امر مشکل^۵
۲۸. تقیه، کتمان عقیده برای حفظ مصالح عالیّه و پیشبرد امر دین (نحل، آیه ۱۰۶)

۲۹. ۶. مشورت در امور دنیوی و غیر وحیانی؛ «وشاورهم فی الامر» - (آل عمران، ۵۹)
۳۰. ۶. عدم تبعیض (نهج البلاغه، نامه ۵۳).
۳۱. ۶. وجوب تعظیم شعایر الهی و حرمت اهانت به آنها؛ «و من یعظم شعائر الله...» - (حج، آیه ۳۲)
۳۲. ۶. تألیف قلوب به معنای ایجاد الفت و مهربانی در دل کفار یا مسلمانان ضعیف از نظر مبانی دین به روش‌های مختلف حتی هزینه کردن زکات واجب است؛ «والمؤلفة قلوبهم» - (توبه، آیه ۶)
۳۳. ۶. قاعده درء؛ این قاعده حدود شرعی را (مجازات‌های حدی) با ورود شک منتفی می‌کند: «ادرؤا الحدود بالشبهات»^۶
۳۴. ۶. قاعده الزام؛ به این معنا که هر فردی، ملتزم به معتقدات خود است: «من دان بدین قوم لزمته احکامهم»^۷
۳۵. ۶. تولی و تبری
۳۶. ۶. قاعده سلطنت؛ «الناس مسلطون علی اموالهم». از طریق قیاس اولویت فقها استدلال کرده‌اند که سلطه فرد بر مال، به طریق اولی سلطه بر جان را به دنبال دارد.^۸
۳۷. ۶. قاعده احسان؛ اموری که با نیت خیر انجام می‌شود، در صورتی که منجر به خسارتی گردد، انجام دهنده فاقد مسؤلیت مدنی است و در مورد خطای حاکم و قاضی خسارت از بیت المال پرداخت می‌شود. «وما علی المحسنین من سبیل» - (توبه، آیه ۹۱)
۳۸. ۶. قاعده من له الغنم فعلیه العزم؛ یعنی هزینه‌ها و خسارت‌های اموال و حقوق بر عهده همان کسی است که از آنها استفاده می‌کند.^۹
۳۹. ۶. مصونیت سفیران^{۱۰}
۴۰. ۶. قاعده صلح؛ در اسلام اصل در روابط با جوامع دیگر بر پرهیز از جنگ و پیش بردن امور از طریق صلح است: «الصلح خیر» - (نساء، آیه ۱۲۸)
۴۱. ۶. حفظ جان مسلمان^{۱۱}
۴۲. ۶. و از همه مهم‌تر، اصل «اجتهاد» که در واقع اصلِ مادر و حاکم و جهت دهنده به تمامی اصول فوق است.
- (تقسیم قواعد از نظر عرصه و قلمرو آنها به موارد زیر ممکن است: قواعد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی، انتظامی، امنیتی و...)
- برای قواعد فقه تقسیمات مختلفی وجود دارد. آنچه آمد قواعدی بود که در عرصه سیاست کاربرد دارد؛ هر چند منکر کاربرد آنها در سایر عرصه‌ها نیستیم. به عنوان مثال به یک طبقه بندی از قواعد فقه اشاره می‌کنیم. در این طبقه بندی، قواعد فقهی به دو نوع عام و خاص تقسیم شده است:
- الف) قواعد فقهی عام؛** مثل قاعده نفی ضرر، قاعده نفی سبیل، قاعده نفی عسر و حرج.

ب) قواعد فقهی خاص؛ مثل قاعده ائتلاف، قاعده حیازت، قاعده سلطنت که تماماً مربوط به حوزه اقتصاد هستند.

ویژگی‌های قواعد فقهی

۱. مستند بودن
۲. کلیت و شمول
۳. کاربردی بودن
۴. ثابت در عین انعطاف

۷. بررسی وضعیت کنونی فقه سیاسی

۱-۷. فقه سیاسی و شرایط زمان و مکان

۲-۷. فقه سیاسی و عقلانیت

۳-۷. فقه و جامعه

۴-۷. فقه و دولت

۵-۷. فقه و مدرنیته

۶-۷. فقه و قانون

۷-۷. فقه و مصلحت

۸-۷. فقه و قدرت

۹-۷. فقه و مسأله مشروعیت

۱۰-۷. فقه و علوم تجربی

۱۱-۷. فقه و حقوق

۱۲-۷. فقه و جنسیت

۱۳-۷. فقه و فرد

۱۴-۷. فقه و محیط زیست

۱۵-۷. فقه و مطبوعات

۱۶-۷. فقه و آزادی

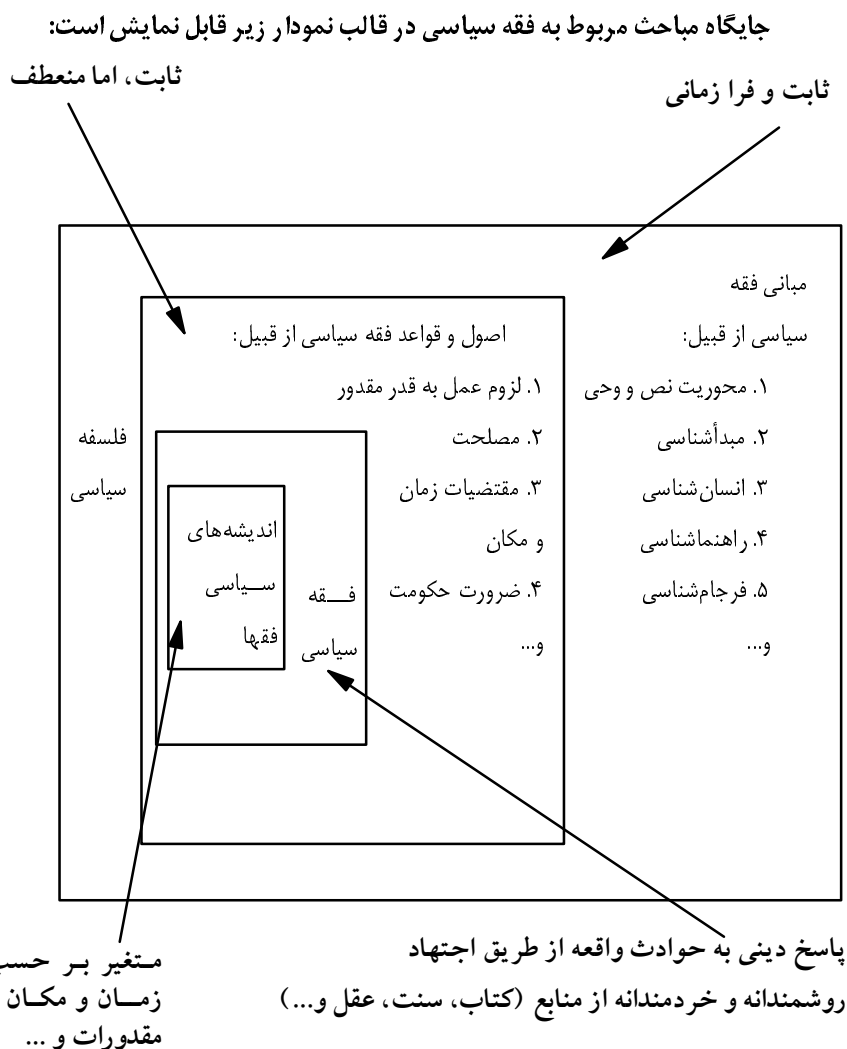
۱۷-۷. فقه و عدالت

۱۸-۷. فقه و روابط بین الملل

۱۹-۷. فقه و افکار عمومی

۲۰-۷. فقه و انتخابات

- ۲۱-۷. فقه و نظارت
- ۲۲-۷. فقه و رسانه‌ها
- ۲۳-۷. فقه و توسعه
- ۲۴-۷. فقه و جهانی سازی
- ۲۵-۷. فقه و مالکیت معنوی
- ۲۶-۷. فقه و عرف
- ۲۷-۷. فقه و اجتهاد؛ انسداد یا انفتاح؟

۸. چالش‌های فقه سیاسی

۸-۱. چالش‌های شیعه و اهل سنت در حوزه فقه سیاسی

شبیعه	اهل سنت	مکتب / ردیف
تخطئه (خطا پذیری اجتهاد)	تصویب	۱
انفتاح باب اجتهاد [دوره میانه] و در نتیجه همین مسأله سبب شد روز به روز از نظر سیاسی تقویت شوند.	انسداد باب اجتهاد و در نتیجه امکان خالی بودن عصر از مجتهدان [دوره میانه]	۲
پررنگ شدن نقش سیاسی علما	کم رنگ شدن نقش سیاسی علما	۳
عدم عمل به قیاس و ...	عمل به قیاس و استحسان و مصالح مرسله و سد ذرایع	۴
تداوم عصمت	عدم تداوم عصمت در ائمه	۵
معارضه با قدرت و ارزیابی رفتارهای سیاسی با نظریه پیشین	حضور در قدرت و تولید نظریه پس از عمل	۶
تقدم عدالت بر امنیت	تقدم امنیت بر عدالت	۷
وحدت نظریه	تنوع نظریه‌های مشروعیت بخش	۸
سلطه دال‌هایی چون مردم، خواص، مقلد، مجتهد، امامت، علم / فقه و ولایت	سلطه دال‌هایی چون قریشی‌بودن، سلطه‌گری صحابه‌گرایی و خلافت	۹
دانش سالاری	قدرت سالاری	۱۰
نص و نصب و عصمت	انتخاب و شورا و تغلب	۱۱
اهل نص و نصب	اهل حل و عقد	۱۲

طرح نامه فقه سیاسی

۸-۲. چالش‌های اصولی‌ها و اخباری‌ها در حوزه فقه سیاسی

اخباری‌ها	اصولی‌ها	مکتب / ردیف
نقل‌گرایی	عقل‌گرایی	۱
استماع / حرمت اجتهاد	وجوب عینی یا کفایی اجتهاد	۲
مستمع	مقلد	۳
محدّث	مجتهد	۴
فقط سخنان ائمه معصومین <small>علیهم‌السلام</small>	ادله اربعه (منابع تولید معرفت دینی)	۵

۶	اصالة البرائة	اصالة الاحتياط
۷	اصالة الاباحه	اصالة التكليف
۸	استمرار حكومت	تعطيل حكومت در عصر غيبت و نفی جاياگاه سياسى مجتهدان
۹	اصل تنزل و تدريج	فقط انتخاب خوب
۱۰	تقسيم بندي احاديث و نقد و بررسى اخبار	عمل به تمام اخبار، حتى خبر واحد
۱۱	عمل به اجماع	عدم عمل به اجماع
۱۲	گسترش دامنه آزادي	گسترش دامنه احكام
۱۳	(مقدمات دليل انسداد) حجيت ظن	حجيت يقين، عدم انسداد
۱۴	نامتناهى بودن احكام (قضايى حقيقه) اصول متناهى استنباط احكام متغير از اصول ثابت استنباط احكام زمانى از اصول فرا زمانى	متناهى بودن احكام بيان احكام جزئى متناهى (قضايى) جزئيه خارجيه) در شريعت
۱۵	استفاده از: مناط، قصد شارع، مذاق شريعت، روح نص و ملاكات احكام	عدم استفاده
۱۶	مخاطب قرآن هم معصومين و هم غير معصومين هستند.	مخاطب قرآن فقط معصومين <small>عليهم السلام</small> هستند.
۱۷	مخاطب پيامبر <small>صلى الله عليه وآله</small> هم معصومين و هم غير معصومين هستند.	مخاطب پيامبر <small>صلى الله عليه وآله</small> فقط ائمه <small>عليهم السلام</small> هستند.
۱۸	حلال بودن همه دانش ها	تحریم دانش هاى چون فلسفه و منطق
۱۹	تقويت اصول فقه و رجال و تفسير	عدم اعتقاد به اصول فقه و رجال و تفسير غير مأثور

اهم موارد نزاع اخبارى ها و اصولى ها

- ۱- اختلاف در منابع و ادله احكام شرعى
- ۲- اختلاف در قلمرو شمول احكام
- ۳- وجوب و تحریم اجتهاد
- ۴- جواز و عدم جواز حجيت ظن (فقدان روايت)
- ۵- اختلاف درباره امام شناسى و بحث ثابت و متغير و قضايى جزئيه خارجيه و حقيقه و

احکام و اصول متناهی و... .

عوجوب و تحریم تقلید از مجتهدان و در نتیجه جایگاه و عدم جایگاه سیاسی مجتهدان در عصر غیبت. ۱۲

۳-۸. چالش‌های قائلان به اجتهاد در حوزه فقه سیاسی

علاوه بر چالش موجود بین اصولی‌ها و اخباری‌ها، که قابل انکار نیست، در میان قائلان به اجتهاد نیز چالش‌هایی قابل شناسایی است که در برخی موارد تأثیرات سیاسی این چالش‌ها، از چالش موجود میان اصولی‌ها و اخباری‌ها بیشتر است.

به طور کلی قائلان به اجتهاد در چهار گروه ذیل قابل طبقه‌بندی هستند:

۱. اجتهاد بر اساس ظاهر نصوص به گونه عملی و بدون تفریع و تطبیق (ابن ابی‌عقیل عمانی، ابن جنید، شیخ مفید و سید مرتضی).

۲. اجتهاد بر اساس منابع و با تفریع و تطبیق منحصراً در حوزه تئوری و نظر (در مقام تئوری و نظر اصولی، در مقام فتوا و عمل اخباری و ظاهر‌گرا).

۳. بکارگیری اجتهاد در منابع شناخت، هم در مرحله تئوری و هم در مقام عمل و فتوا، ولی بدون سنجیدن ابعاد قضایا و بررسی ملاکات احکام و عناوینی که بالذات در بستر زمان موضوعات احکامند و نیز بدون ویژگی‌های درونی و بیرونی موضوعات که در طول زمان متحولند که در نتیجه احکام آنها نیز متحول می‌شود.

۴. اجتهاد در منابع، در مقام نظر و عمل و توجه به مقتضیات زمان و مکان و بررسی موضوعات احکام از نظر ویژگی‌های درونی و بیرونی آنها.^{۱۳}

۴-۸. چالش مجتهدان سنتی و مجتهدان مصلح در حوزه فقه سیاسی

در باره مسائل مربوط به نظام سیاسی جامعه در میان دانشمندان مسلمان سه نظریه وجود دارد:

نظریه اول این است که در کتاب و سنت هم اصول ارزشی حکومت (مثل عدالت) بیان شده و هم مسائل شکلی حکومت مثل بیعت اهل حل و عقد. بدیهی است از شکل مورد نظر نباید خارج شویم مگر به مقدار ضرورت؛

نظریه دوم این است که در کتاب و سنت، تنها اصول ارزشی مربوط به حکومت به عنوان شریعت ثابت بیان شده است نه شکل‌های آن؛

نظریه سوم این است که در کتاب و سنت، هیچ اصل ارزشی مربوط به حکومت به عنوان شریعت ثابت بیان نشده است. اصول ارزشی کتاب و سنت فقط مربوط به «اخلاق فردی» است.

این اصول فردی شامل حال حاکمان نیز می‌شود.
در ادامه، مقایسه‌ای میان طرفداران نظر اول و دوم شده است.

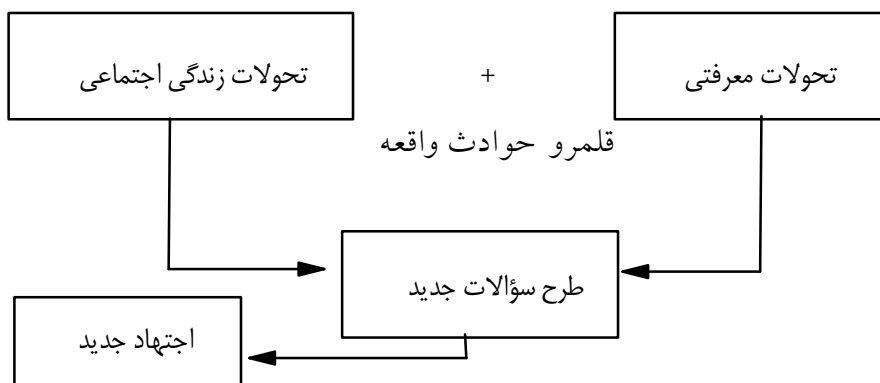
ردیف	برخی از دیدگاه‌های طرفداران نظر اول	دیدگاه دوم
۱	انحصار احتکار به موارد مذکور در روایات	عدم انحصار
۲	عدم جواز چند مرحله‌ای شدن قضاوت	جواز
۳	عدم جواز وضع مجازات‌هایی که در کتاب و سنت سابقه ندارد	جواز
۴	عدم جواز تحدید نسل	جواز
۵	عدم جواز محدود کردن آزادی کارفرما و کارگر در عقد قرارداد کار	جواز
۶	عدم جواز تحدید مالکیت از نظر منابع، کمیت و حدود تصرفات	جواز
۷	عدم جواز محدود کردن احیای اراضی موات، حیازت، میاحات صید و استخراج معادن	جواز
۸	عدم جواز وضع مالیات به منظور توسعه اقتصادی	جواز
۹	عدم جواز تأسیس نظام تعلیمات اجباری	جواز
۱۰	عدم جواز تأسیس نظام سیاسی بر اساس انتخابات عمومی و عمل به آرای اکثریت، به جای بیعت اهل حل و عقد	جواز
۱۱	محفوظ ماندن شرایط معتبر در حاکم	جواز
۱۲	عدم جواز تأسیس اقتصاد برنامه‌ریزی	جواز
۱۳	عدم جواز تقييد یا تحدید یا تعطیل پاره‌ای از احکام بر اساس مصلحت	جواز

هم‌چنین میان دو گروه در نحوه پرداختن به مسائل و مباحث فقه سیاسی تفاوت جدی وجود دارد؛ در حالی که فقهای سنتی به پرسش‌های قدیمی در حوزه فقه سیاسی می‌پردازند، فقهای مصلح و نوگرا سعی می‌کنند به پرسش‌های جدید پاسخ دهند. در جدول ذیل برخی از این پرسش‌ها آمده است.

نمونه‌هایی از پرسش‌های فقه سیاسی در ادوار مختلف

ردیف	پرسش‌های قدیم در حوزه فقه سیاسی	پرسش‌های جدید در حوزه فقه سیاسی
۱	آیا بیعت اهل حل و عقد می‌تواند مبنای حکومت قرار گیرد یا خیر؟	آیا انتخاب عمومی یا انقلاب می‌تواند مبنای حکومت قرار گیرد یا خیر؟
۲	آیا حاکم می‌تواند بخشی از قدرت خود را به عنوان امارت یا وزارت به دیگران تفویض کند؟	آیا حاکم مجاز است همه قدرت را در خود متمرکز کند؟
۳	چه کسی باید حکومت کند و شرایط حاکم چیست؟	چگونه باید حکومت کرد؟
۴	حاکم مجاز است قیمت‌گذاری کند یا خیر؟	برنامه‌ریزی عمومی اقتصادی تا چه اندازه مجاز است فعالیت‌های آزاد مردم را کنترل کند و جهت دهد؟
۵	کنز چیست؟	نظام سرمایه‌داری مشروع است یا خیر؟
۶	وظایف محتسب چیست؟	تبدیل شدن دولت به یک دستگاه قدرت سامان‌مند، به طوری که در همه زوایای زندگی افراد، مستقیم و یا غیرمستقیم، نفوذ و اثر داشته باشد جایز است یا نه؟
۷	قلمرو دارالاسلام و دارالحرب کجاست؟	نقض حاکمیت ملی دیگران مجاز است یا خیر؟
۸	تعلیم فنون و صنایع، واجب کفایی است یا خیر؟	تبعیت از اقتصاد صنعتی، که زندگی معنوی و فضایل اخلاقی را تهدید می‌کند، مجاز است یا خیر؟

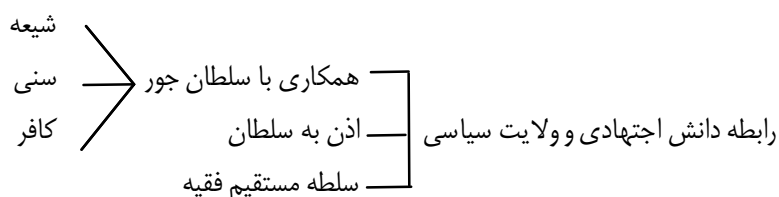
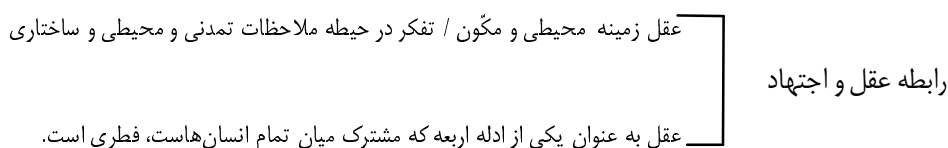
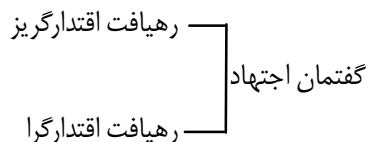
مکانیزم طرح سؤال جدید

۵-۸. چالش مجتهدان و روشنفکران دینی در حوزه فقه سیاسی

ردیف	مجتهدان	روشنفکران دینی
۱	اصول فقه	هرمنوتیک و سایر روش‌های جدید
۲	حقیقت مطلق و اجتهادی مختلف که یکی بیشتر نیست (نظریه نجات) ۱۴	قرائت‌های مختلف که هر کدام بخشی از حقیقت را دارند
۳	مدیریت علم فقه	مدیریت علمی در برابر مدیریت فقهی
۴	عقلانیت فقه سیاسی با زمان نو شونده است	فقه سیاسی عقلانیت خود را از دست داده است.
۵	علم فقه هم ابعاد تأسیسی دارد و هم ابعاد امضایی	علم فقه باید پاسخ دهنده باشد و نه تأسیس‌کننده
۶	دینی کردن عصر	عصری کردن دین
۷	عدم نیاز به علوم انسانی تجربی در تفقه	نیاز به علوم انسانی تجربی در تفقه
۸	فتاوا معیار تشخیص عدالت است	فتاوا در جهت تأمین عدالت باید باشد
۹	شناخت موضوعات از وظایف فقیه نیست	ضرورت شناخت موضوعات قبل از صدور فتوا

۶-۸. چالش مجتهدان و قدرت سیاسی (نقد و بررسی)

پرسش مهم در این جا این است که فقه سیاسی با کدام روش، و در قالب چه منظومه‌ای، به تولید احکام سیاسی، از قبیل موارد مذکور، پرداخته و می‌پردازد؟

۹. جامعه‌شناسی فقه سیاسی (نقد و بررسی دیدگاه‌ها)

در کنار مطالعه ادوار فقه که مطالعه‌ای درون دینی است، لازم است به عنوان مطالعه‌ای برون دینی جامعه‌شناسی فقه سیاسی نیز مورد کند و کاو و بررسی قرار گیرد:

۹-۱. عوامل مؤثر بر تحول فقه در دوره جدید^{۱۵}

- فرآیند شهرنشینی
- صنعتی شدن
- هسته‌ای شدن خانواده
- افتراق طبقات و اقشار اجتماعی
- تخصیص نقش‌ها و کارکردها
- مرکزیت یابی روابط ملی

- ادغام در ساختارهای بین المللی

- گسترش مبادله

- تشکیل بازار ملی

۲-۹. دیدگاه‌های ارائه شده در زمینه سازوکارهای دخالت عرف در احکام شرعی

(نقد و بررسی)

۱- تقسیم احکام به امضایی و تأسیسی، و بر قیاس امضای برخی احکام جاهلی، امروز نیز

امضا را ادامه دهیم، به ویژه با توجه به پیشرفته بودن امور امروز نسبت به زمان جاهلیت

۲- گسترش منطقه الفراغ شرعی برای جولان عقل عرفی

۳- بلا موضوع کردن احکام شرعی، مثل حکم حرمت ربا بر اشیای دارای ارزش حقیقی،

برخی معتقدند تمام مستحدثات را می‌توان خارج از شرع قرار داد

۴- گسترش فضای «مالانص فیه» است. با تشکیک در بسیاری از روایات از جمله عدم اعتبار

خبر واحد

۵- پذیرش قیاس در مقیاس‌های مختلف از مستنبط العله تا مراحل دیگر

۶- تکیه بر عرف مسلمین: «لا تجتمع امتی علی الخطأ»

۷- تکیه بر این مطلب که افعال مکلف نباید با قدر متیقن‌های شرع منافات داشته باشد

۸- پذیرش این تفسیر از ختم نبوت و غیبت که بشر رشید و عاقل شده

۹- توسعه نطاق عناوین ثانویه

۱۰- فتح باب احکام مفوضه

۱۱- اجتهاد پویا و تغییر متدلوژی تفقه

۱۲- اسقاط تکلیف عندالوصول

۱۳- قبول عرف امت مرحومه به عنوان مصدر تشریح

۱۴- توسل به قاعده لطف برای رفع تکلیف مالایطاق نوعیه

۱۵- اثبات شرایط اضطرار در عصر سرمایه‌داری صنعتی

۱۶- «مطلقه» بودن ولایت فقیه

۱۰. موانع گسترش فقه سیاسی

۱- ۱۰. موانع تاریخی^{۱۶}

- اقدامات مخالفان اسلام از جمله یهودیان و استعمارگران به خصوص تبلیغ مبنی بر جامع

نبودن دین اسلام (موانع خارجی)

- کم توجهی به مباحث سیاسی و اجتماعی اسلام در مراکز آموزشی و پژوهشی جهان اسلام از جمله حوزه‌های علمیه (موانع داخلی)^{۱۷}

- جدایی رهبری سیاسی مسلمانان از رهبری دینی و فقهی (موانع داخلی)

۲- ۱۰. موانع فکری و معرفتی

- ظهور اخباری‌گری در میان شیعیان و اشاعره در جهان اهل سنت

- انزوای بحث عدل و غفلت از قاعده عدالت

۳- ۱۰. تفکرات سکولاریستی و الحادی

- لیبرالیسم و روشنفکران لیبرال

- ناسیونالیسم و روشنفکران ملی‌گرا

- مارکسیسم و روشنفکران مارکسیستی

۴- ۱۰. فقدان تأسیس رشته فقه سیاسی برای بررسی «حوادث واقعه»

تفسیر امام خمینی از «حوادث واقعه» تفسیر به حوادث سیاسی است.

«حوادث واقعه» چه چیز است؟ حادثه‌ها همین حوادث سیاسی است. حالا احکام جزء «حوادث» نیست «و اما الحوادث الواقعة».^{۱۸} رجوع کنید به فقها، حوادث همین سیاست‌هاست. این «حادثه»ها عبارت از اینهایی است که برای ملت‌ها پیش می‌آید. این است که باید مراجعه کنند به کسان دیگری که در رأس مثلاً هستند. و الاً مسأله گفتن و احکام شرعی جزء حوادث نیست. یک چیزهایی است که بوده است.^{۱۹}

۱۱. الزامات و پیش‌فرض‌های فقه سیاسی

۱- ۱۱. ضرورت عدم تفکیک دین و سیاست

۲- ۱۱. لزوم تبدیل احکام فقه به قانون و التزام به قانون همچون احکام فقهی

۳- ۱۱. ضرورت تشکیل دولت اسلامی

۴- ۱۱. توجه به اصل مصلحت عمومی و حفظ نظام

۵- ۱۱. توجه به اصل عدالت

۶- ۱۱. توجه به مقتضیات زمان و مکان

۷- ۱۱. توجه به نقش کارشناسان در صدور احکام حکومتی

۸- ۱۱. حوزه ثابت‌ها و متغیرها را از هم جدا کردن

- ۹-۱۱. توجه به شخصیت‌های حقوقی در کنار شخصیت‌های حقیقی
 ۱۰-۱۱. دستکاری در منابع و روش‌های تولید معرفت و توجه بیشتر به عقل با مصلحت

عمومی

...و

۱۲. بایسته‌های پژوهشی

اکثر محورها و مباحث مطرح شده از آغاز تاکنون از بایسته‌های پژوهشی به حساب می‌آیند، زیرا درباره آنها پژوهش شایسته و مناسب برای نسل و عصر امروز انجام نشده است؛ بنابراین علاوه بر آنها در این جا به برخی از موضوعات دیگر شایسته پژوهش اشاره می‌شود:

- ۱-۱۲. تحولات فکری در حوزه‌های علمیه معاصر با گرایش جدید
- ۲-۱۲. سید محمدکاظم طباطبایی یزدی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۳-۱۲. آیه‌الله بروجردی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۴-۱۲. ریشه‌ها و رگه‌های اقتدارگرایی و اقتدارگریزی در گفتمان اجتهاد
- ۵-۱۲. آیات ثلاث؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۶-۱۲. آیه‌الله سید ابوالحسن اصفهانی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۷-۱۲. آیه‌الله سید مصطفی خمینی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۸-۱۲. آیه‌الله مرعشی نجفی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۹-۱۲. آیه‌الله اراکی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۱۰-۱۲. آیه‌الله سید محمدتقی خوانساری؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۱۱-۱۲. آیه‌الله حاج آقا حسین قمی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۱۲-۱۲. آیه‌الله حاج آقا شاه‌آبادی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۱۳-۱۲. آیه‌الله محمد مهدی خالصی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۱۴-۱۲. آیه‌الله میرزا محمدتقی شیرازی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۱۵-۱۲. میرحامد حسین؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۱۶-۱۲. سید محمد مجاهد؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۱۷-۱۲. میرزای قمی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۱۸-۱۲. وحید بهبهانی؛ زندگی سیاسی و اندیشه‌ها
- ۱۹-۱۲. محرکه‌های اجتماعی تحول فقه سیاسی

- ۱۲-۲۰. محرکه‌های معرفتی تحول فقه سیاسی
 ۱۲-۲۱. مصادیق احکام حکومتی در سیره نبوی
 ۱۲-۲۲. مصادیق احکام حکومتی در سیره ائمه اطهار (علیهم‌السلام)
 ۱۲-۲۳. مصادیق احکام حکومتی در سیره فقها
 ۱۲-۲۴. ویژگی‌های فقه سیاسی شیعه
 ۱۲-۲۵. ویژگی‌های فقه سیاسی اهل سنت
 ۱۲-۲۶. مقایسه مکتب بغداد و قم در حوزه فقه سیاسی
 ۱۲-۲۷. چگونگی گذر فقه و فقها از وضعیت سنتی به وضعیت مدرن
 ۱۲-۲۸. چگونگی گذر فقه و فقها از وضعیت اپوزیسیون به وضعیت دولت
 ۱۲-۲۹. ساز و کارهای دخالت عرف در احکام شرعی

۱۳. مآخذشناسی فقه سیاسی (علاوه بر قرآن کریم و منابع حدیثی معصومین (علیهم‌السلام))

۱۳-۱. مجلات

۱. فصلنامه علوم سیاسی (شماره‌های مختلف، به ویژه شماره ۴، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۸ و ۲۱)
 ۲. فصلنامه حکومت اسلامی (شماره‌های مختلف)
 ۳. فصلنامه اندیشه حوزه (شماره‌های ۱، ۲ و ۳)
 ۴. مجله فقه
 ۵. مجله فقه اهل بیت
 ۶. مجله آئینه پژوهش (شماره ۳۶، مقاله «نگاهی تاریخی به مسأله فقه و زمان و مکان»)
 ۷. مجله نقد و نظر (شماره ۱۲، ویژه فلسفه فقه به ویژه مقاله «فقه حکومتی»، نیز شماره ۶، مقاله «درآمدی بر قلمرو فقه».

۱۳-۲. کتاب‌ها

۱. آزادی در فقه و حدود آن
 ۲. احکام السلطانیة، ماوردی و ابن فزاع
 ۳. ادوار اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی، آیه‌الله محمدابراهیم جناتی
 ۴. ادوار فقه، محمود شهابی
 ۵. الاسلام السياسي، محمد سعید عثماوی
 ۶. الجهاد، آیه‌الله سیدعلی خامنه‌ای (مقام معظم رهبری)

۷. الدین والدولة و تطبيق الشريعة، محمد عابد جابری
۸. القواعد الفقهیه، محمدحسن موسوی بجنوردی
۹. الكافی فی الفقه، ابوالصلاح حلبی
۱۰. المبسوط، شیخ طوسی
۱۱. الهدایة الی من له الولاية، تقرير ابحاث آية الله گلپایگانی
۱۲. اندیشه سیاسی آیه الله مطهری، به کوشش: نجف لک زایی
۱۳. اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، حمید عنایت، ترجمه بهاء الدین خرمشاهی
۱۴. اندیشه سیاسی شیخ طوسی، سیدمحمدرضا موسویان
۱۵. اندیشه سیاسی صدرالمتألهین، نجف لک زایی
۱۶. اندیشه سیاسی علامه مجلسی، ابوالفضل سلطان محمدی
۱۷. اندیشه سیاسی فارابی، محسن مهاجرنیا
۱۸. اندیشه سیاسی فیض کاشانی، علی خالقی
۱۹. اندیشه سیاسی کشفی، عبدالوهاب فراتی
۲۰. اندیشه سیاسی محقق اردبیلی، علی خالقی
۲۱. اندیشه سیاسی محقق حلی، روح الله شریعتی
۲۲. اندیشه سیاسی محقق سبزواری، نجف لک زایی
۲۳. اندیشه سیاسی محقق کرکی، محمدعلی حسینی زاده
۲۴. اندیشه های فقهی - سیاسی امام خمینی، کاظم قاضی زاده
۲۵. تاریخ فقه و فقهها، دکتر ابوالقاسم گرجی
۲۶. تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، عبدالهادی حائری
۲۷. تنبیه الامه و تنزیه المله، آیه الله نائینی
۲۸. جامع المقاصد فی شرح القواعد، محقق کرکی
۲۹. جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، محمدحسن نجفی
۳۰. حاکمیت در اسلام، سیدمحمد مهدی موسوی خلخالی
۳۱. حقوق روابط بین الملل در اسلام (آیین جهاننداری اسلامی)، جلد اول، محمد حمیدالله، ترجمه و تحقیق سید مصطفی محقق داماد
۳۲. حقوق و وظایف غیرمسلمانان در دولت اسلامی، روح الله شریعتی
۳۳. حکومت اسلامی و ولایت فقیه، آیه الله مصباح یزدی

۳۴. حکومت دینی، احمد واعظی
۳۵. دولت و حکومت در اسلام، لمبتون، ترجمه و تحقیق سید عباس صالحی و محمد مهدی فقیهی
۳۶. دین و دولت در ایران، حامد الگار، ترجمه ابوالقاسم سری
۳۷. دین و دولت در عصر صفویه، مریم میراحمدی
۳۸. دین و سیاست در عصر صفوی، رسول جعفریان
۳۹. رسائل مشروطیت (۱۸ رساله و لایحه در باره مشروطیت)، به کوشش غلامحسین زرگری نژاد
۴۰. رساله نوین، چهار جلد، امام خمینی، ترجمه و توضیح عبدالکریم بی‌آزار شیرازی
۴۱. روضه الانوار عباسی، محقق سبزواری، به کوشش نجف لکزایی
۴۲. رهیافتی بر مبانی مکتب‌ها و جنبش‌های سیاسی شیعه در صد ساله اخیر، مظفر نامدار
۴۳. زبان سیاسی اسلام، برنارد لوئیس، ترجمه غلامرضا بهروز لک
۴۴. زمین در فقه شیعه، حسین مدرسی طباطبایی
۴۵. سلوک الملوک، فضل‌الله بن روزبهان خنجی
۴۶. سیری در اندیشه سیاسی عرب، حمید عنایت
۴۷. صحیفه نور، امام خمینی
۴۸. طرحی کلی اندیشه اسلامی در قرآن، آیه الله سیدعلی خامنه‌ای (مقام معظم رهبری)
۴۹. عوائد الایام، مولا احمد نراقی
۵۰. فقه الخلافه و تطورها، عبدالرزاق احمد سنهوری
۵۱. فقه سیاسی، ابوالفضل شکوری
۵۲. فقه سیاسی (۳ جلد)، عباسعلی عمید زنجانی
۵۳. فقه و نظام‌سازی، فرهنگستان علوم اسلامی
۵۴. فقه هزار و چهار صد ساله اسلامی در زبان فارسی، محمد تقی دانش پژوه
۵۵. قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام، داود فیروزی
۵۶. قواعد الاحکام فی معرفة الحلال و الحرام، علامه حلی
۵۷. قواعد فقه، ابوالحسن محمدی
۵۸. قواعد فقه، سید مصطفی محقق داماد
۵۹. کتاب السرائر، ابن ادریس حلی
۶۰. کفایة الاحکام، محقق سبزواری
۶۱. مبانی نظری حکومت مشروطه و مشروعیت، حسین آبادیان

۶۲. مجمع الفائدة والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان، مولی احمد اردبیلی
۶۳. مجموعه آثار کنگره بررسی مبانی فقهی حضرت امام خمینی
۶۴. مجموعه مقالات کنگره امام خمینی و حکومت اسلامی
۶۵. مشروطه ایرانی و پیش زمینه‌های نظریه ولایت فقیه، ماشاءالله آجودانی
۶۶. مفهوم آزادی از دیدگاه مسلمانان، روزنتال، ترجمه منصور میراحمدی.
۶۷. مقدمه‌ای بر فقه شیعه، حسین مدرسی طباطبایی
۶۸. نخستین رویاروییهای اندیشه‌گران ایران با دورویه تمدن بورژوازی غرب، عبدالهادی حائری
۶۹. نظریه دولت در ایران، لمبتون، ترجمه چنگیز پهلوان
۷۰. نظریه‌های دولت در فقه شیعه، محسن کدیور
۷۱. نقدی بر قرائت رسمی از دین، مجتهد شبستری
۷۲. ولایت فقیه، امام خمینی
۷۳. ولایت فقیه، ولایت فقاها و عدالت، آیه‌الله جوادی آملی
۷۴. ولایة الامر فی عصر الغیبة، سیدکاظم حسینی حائری
۷۵. ولایة الفقهاء فی عصر الغیبة، لطف‌الله صافی گلپایگانی
- و آثار فقهی فقها و بسیاری از منابع پژوهشی که به خاطر عدم تطویل از شمارش آنها در این جا صرف نظر می‌کنیم.
- تکمیل طرح حاضر در گرو ارائه دیدگاه‌های اصلاحی شما فرزنانگان است.

پی‌نوشت‌ها

۱. ر.ک: نجف لک‌زایی، ضرورت تأسیس رشته علوم سیاسی، سرمقاله شماره ۱۳ فصلنامه علوم سیاسی.
۲. ر.ک: نجف لک‌زایی، «روش‌شناسی فقه سیاسی شیعه»، مجله علوم سیاسی، ش ۲۱ و منصور میراحمدی، «روش‌شناسی فقه سیاسی اهل سنت»، مجله علوم سیاسی، ش ۲۱.
۳. ابوالقاسم گرچی، تاریخ فقه و فقه (تهران: سمت، ۱۳۷۷) ص ۲۵۵.
۴. ر.ک: حسین صابری، عقل و استنباط فقهی و محمد ابراهیم جناتی، منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی.
۵. میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۲۷۴.
۶. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۸، ص ۴۷ و ۱۳۰.
۷. همان، ج ۱۵، ص ۳۲۱.
۸. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲، ص ۲۷۲.
۹. محمد بن حسن حر عاملی، پیشین، ج ۱۳، ص ۱۲۶.
۱۰. میرزا حسین نوری، پیشین، ج ۱۱، ص ۹۸.
۱۱. محمد بن حسن حر عاملی، پیشین، ج ۱۹، ص ۱۱۱.
۱۲. داود فیروزی، دانش، قدرت و مشروعیت در اسلام (تهران: نشر نی، ۱۳۷۸).
۱۳. محمد ابراهیم جناتی، ادوار اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی.
۱۴. ر.ک: مقاله حجة الاسلام والمسلمین پارسانیا در هفته نامه پگاه حوزه، شماره ۷۷.
۱۵. برخی از منابع این بحث عبارتند از:
- سعید حجاریان، از شاهد قدسی تا شاهد بازاری؛ گورویج ژرژ، مبانی جامعه‌شناسی حقوقی، ترجمه حسن حبیبی (تهران: شرکت سهامی انتشار)؛ مرتضی مطهری، اسلام و مقتضیات زمان. همچنین تأکیدات استاد مطهری مبنی بر تفاوت فقه اهل القری با فقه اهل مدینه و... .

-
۱۶. نجف لکزایی، سرمقاله فصلنامه علوم سیاسی، ش ۱۸.
۱۷. امام خمینی، کتاب ولایت فقیه.
۱۸. محمد بن حسن حر عاملی، پیشین، ۱۸، ص ۱۰۱، کتاب القضاء، باب ۱۱، حدیث ۹.
۱۹. امام خمینی، نرم افزار صحیفه امام، ج ۸، ص ۱۸۶.